

ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԵՎ ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՐԵՆ ՄԵՐՁԱՎՈՐ
ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ԲԱՌԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Վ. Լ. ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

Բարբառների փոխհարաբերությունները, նրանց մերձավորության աստիճանը պարզելու առումով անհրաժեշտ է դիտարկել նաև բառային զուգաբանությունների դրսևորումները դրանցում: Հայ բարբառագիտության մեջ, ինչպես ժամանակին նշել է Գ.Ջահուկյանը, դեռևս քիչ ուշադրություն է դարձվում բառային զուգաբանություններին, բառապաշարի բնագավառում զուգահեռներ քիչ են անցկացվում, և այդ զուգահեռները բարբառների մերձավորության աստիճանը պարզելու համար քիչ են օգտագործվում¹: Մինչդեռ հնչյունական և ձևաբանական զուգաբանությունների հետ միասին բառային զուգաբանությունները կարող են ավելի ամբողջական պատկերացում տալ բարբառային միավորների առնչությունների վերաբերյալ: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ Գ. Ջահուկյանը «Հայ բարբառագիտության ներածություն» աշխատության մեջ բարբառների բառային հիմնական տարբերությունները օգտագործում է համաժամանակյա ուսումնասիրության նպատակով² և ներկայացնում 100 միավոր ընդգրկող ցուցակով, ընդ որում՝ հեղինակը ցուցակը կազմելիս նկատի է առել բառերի կարևորությունը ըստ Մ. Սվոդեշի՝ այդպիսով հայ բարբառների տվյալները համաձայնեցնելով ընդհանուր լեզվաբանական ստանդարտի հետ³: Օգտագործելով Գ. Ջահուկյանի կազմած 100 միավոր ընդգրկող ցուցակը, բառական միավորների գնահատման սկզբունքները⁴ և հետևելով նրա օրինակին⁵՝ որոշել ենք Բայազետի բարբառի և պատմաաշխարհագրորեն շրջակա բարբառների (նկատի ունենք Վանի, Մշո, Խոյ-Մարաղայի, Դիադինի և Արարատյան բարբառները

¹ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972, էջ 144:

² Հեղինակը նշում է, որ «... նպատակ չի դնում զբաղվելու բարբառների բառային զուգաբանությունների հանգամանակից ուսումնասիրությամբ, այլ այդ ուղղությամբ կատարելու առաջին, կարելի է ասել՝ նախապատրաստական քայլերը» (նշվ. աշխ., էջ 145):

³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 146:

⁴ «...բառային բացարձակ տարբերությունը գնահատվում է որպես մեկ միավոր, մասնակի համընկումը (համընկնող հոմանիշների առկայությունը)՝ կես միավոր» (նշվ. աշխ., էջ 146):

⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 147-154:

րը) բառային հիմնական տարբերությունները՝ նաև ըստ դրանց քանակի վեր հանելով բարբառների մերձավորության աստիճանը:

Ստացված տվյալները ցույց են տալիս, որ բառային 100 զուգաբանությունների շրջանակում Բայազետի բարբառին առավել մերձավոր է Դիադինի բարբառը՝ տարբերությունների ընդամենը 1 միավոր ցուցիչով⁶ (Բ. *խօքի*, *ջան* – Դ. *խօքի*. Բ. *վոն*, *վորը* – Դ. *վոն*): Փաստորեն, տարբերությունների այս չնչին քանակությունը միայն բառապաշարային փոխհարաբերությունները նկատի ունենալու դեպքում կարող էր վկայել բարբառային երկու միավորների ոչ թե բարբառային, այլ խոսվածքային փոխհարաբերությունների մասին: Ըստ Բայազետի բարբառից ունեցած բառապաշարային տարբերությունների՝ հաջորդում են Վանի (10 միավոր. օր. Բ. *փօշի* – Վ. *մոխիր*, Բ. *կըլեփ* – Վ. *կորձ*, *կլեպ*, Բ. *կուշ* – Վ. *խավք*, Բ. *բըմբուլ* – Վ. *փիտուր* և այլն) և Խոյ-Մարադայի (10,5 միավոր. օր. Բ. *վառել* – Խ. *էրէլ*, Բ. *չօք* – Խ. *ծունգ*, Բ. *լավ* – Խ. *աղէկ*, Բ. *քիթ*, *պինչ* – Խ. *պինչ* և այլն) բարբառները: Տարբերությունների ավելի բարձր ցուցիչներ են հանդես բերում Մշո (12,5 միավոր. օր. Բ. *ջոչ* – Մ. *մենձ*, Բ. *կըլավ*, *չաղ* – Մ. *խըլավ*, Բ. *մուխ* – Մ. *մուխ*, *ծուխ*, Բ. *թüqü* – Մ. *թաժա*, *նոր* և այլն) և Արարատյան (13 միավոր. օր. Բ. *տէրեվ*, *թուփ* – Ա. *տերև*, Բ. *կըլավ*, *չաղ* – Ա. *չաղ*, Բ. *խօքի*, *ջան* – Ա. *հոքի*, *օքմին*, Բ. *պըստիկ* – Ա. *պուճուր* և այլն) բարբառները: Բառավիճակագրական այս տվյալները, փաստելով Բայազետի բարբառի խիստ մերձավորությունը Դիադինի բարբառի հետ, մերձավորությունը Վանի և Խոյ-Մարադայի բարբառների հետ, միաժամանակ ևս մեկ անգամ հավաստում են, որ այն չէր կարող լինել Արարատյան բարբառի ենթաբարբառ, առավել ևս՝ Արարատյան և Մշո բարբառների խառնուրդ⁷, ինչպես կարծվել է նախկինում⁸: Այս առումով հետաքրքրական է նաև, որ մի շարք դեպքերում Բայազետի բարբառը բառային տարբերություններ է հանդես բերում միայն Մշո (Մ. *խաժանել* – Բ. *կծել*, Մ. *հ'ավգիթ* – Բ. *ձու*, Մ. *իդա*, *ըղի* – Բ. *էս*, Մ. *հ'ագոա* – Բ.

⁶ Գ. Ջահուկյանը գրում է. «Գնալով կոպիտ ընդհանրացման ճանապարհով՝ կարելի է նշել, որ բարբառախմբերի բառային տարբերությունների ցուցիչը մեծ մասամբ մեկուկես տասնյակից երեք տասնյակ է. բարբառային տարբերությունների ցուցիչը վեցից մեկուկես տասնյակ. խոսվածքներինը մինչև հինգ միավոր» (նշվ. աշխ., էջ 156):

⁷ Ի դեպ, ըստ Գ. Ջահուկյանի տվյալների՝ Մուշի և Երևանի բառային տարբերությունները կազմում են 13,5 միավոր, Մուշի և Խոյի տարբերությունները՝ 12,0 միավոր, Մուշի և Վանի տարբերությունները՝ 9,5 միավոր (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 155):

⁸ Տե՛ս Ա. Ղարիբջան, Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953, էջ 219-220:

մտամ) և միայն Արարատյան (Ա. չանգ – Բ. ճանգ, Ա. պոգ – Բ. կօտոշ, Ա. վիգ, շլինք, ճիտ – Բ. վիգ, Ա. պուճուր – Բ. պրստիկ) բարբառներից, մինչդեռ այլ դեպքերում տարբերությունները վերաբերում են մեկից ավելի բարբառների (օր. Վ. մոխիր, Խ. քուլ, քօգ, Ս. փոշի, մոխիր, Ա. քյուլ, մոխիր – Բ. փօշի. Վ. խավք, Ս. հավք – Բ. կուշ և այլն):

Ընդհանրապես նկատելի է, որ ցուցակում ընդգրկված 100 բառերից 27-ի դեպքում է, որ Բայազետի բարբառը հանդես է բերում տարբերություններ համեմատվող բարբառներից: Բառային նման զուգաբանությունները ներկայացնում են մարմնին (*մազիլ, փետուր, մազ, եղջյուր, ծունկ, լյարդ, պարանոց, քիթ, գեր, անձ, ատամ*), կենդանական ու բուսական աշխարհին (*կեղև, թռչուն, ձու, տերև*), կենցաղին ու առօրյային (*մոխիր, այրել, ընկողմանել, ծուխ, խաժանել, երթալ*), հատկանիշներին (*մեծ, լավ, նոր, փոքր*) վերաբերող հասկացություններ, նաև դերանուններ (*այս, ուր*): Այս զուգաբանությունները իրենց բնույթով թերևս հուշում են դիտարկվող տարածական տարբերակներում արձանագրված տարբերությունների բավականին հին ծագում ունենալը, մանավանդ որ, ինչպես նկատել է Գ. Ջահուկյանը, բառային որոշ կարգի տարբերությունների հիմքերը գալիս են գրաբարի շրջանից (ինչպես *խաժանել – կծանել, մազ – ծամ, պարանոց – վիգ, ծուխ – մուխ* և այլն)⁹: Ի դեպ, Գ. Ջահուկյանը բարբառախոս մի շարք վայրերի թվում ըստ 100 բառանոց ցուցակի ներկայացրել է նաև Մուշի, Երևանի, Խոյի, Վանի բարբառների բառային տարբերությունները գրաբարից¹⁰: Ըստ այդմ Մուշն ունի 24,5 միավոր տարբերություններ¹¹, Խոյը՝ 23 միավոր¹², Վանը՝ 22 միավոր, Երևանը՝ 20 միավոր: Ինչ վերաբերում է Բայազետի և Դիադինի բարբառներին, ապա առաջինը գրաբարից ունի 28,5 միավոր բառային տարբերություններ, երկրորդը՝ 27,5 միավոր:

⁹ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 244:

¹⁰ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 237-242:

¹¹ Գ. Ջահուկյանի աղյուսակում (նշվ. աշխ., էջ 242) նշվում է 25 միավոր, սակայն լավ բառի դիմաց կատարված – (միևնույն) նշման փոխարեն պետք է լինի + (պլուս-միևնույն), որովհետև, ինչպես երևում է հենց բերված մեկ այլ աղյուսակից (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 146), Մշո բարբառն *աղեգ* ձևից բացի ունի նաև լավ:

¹² Այս դեպքում Գ. Ջահուկյանի աղյուսակի տվյալը՝ 23 միավոր (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 146) պահպանվում է, սակայն *երթալ* բառի դիմաց արված + (պլուս-միևնույն) նշանի դիմաց պետք է լինե՛ր + (պլուս), քանի որ բարբառում լիարժեք գործառնում է *երթալ* բառը (հմմտ. Մ. Ասատրյան, Ուրմիայի /Խոյի/ բարբառը, էջ 195), իսկ *մազ* բառի դիմաց արված + (պլուս) նշանի փոխարեն պետք է լինե՛ր +, (պլուս-միևնույն) քանի որ բարբառում կա նաև այդ բառի *ծամ* հոմանիշը (տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 198):

Այսինքն՝ ըստ բառային հիշյալ 100 զուգաբանությունների դրսևորումների՝ դիտարկվող միավորներից գրաբարին ավելի մոտ է Երևանի, իսկ ամենահեռուն Բայազետի և Դիադինի բարբառները¹³:

Որքան էլ «... բառապաշարի միջուկի հավասարաչափ փոփոխության հայեցակետը և մանավանդ այդ միջուկին պատկանող բառերի սվողեշյան ցուցակը խոցելի են»¹⁴, այնուամենայնիվ բառավիճակագրական մեթոդի նման կիրառությունը հնարավորություն տալիս է բառային հիմնական տարբերությունների հաշվառումով գաղափար կազմելու դիտարկվող բարբառների, ինչպես նաև գրաբարի հետ դրանց փոխհարաբերությունների վերաբերյալ:

Կարծում ենք՝ հիշյալ մեթոդը կարելի է կիրառել նաև բարբառային միավորների առնչությունները ընդհանրությունների միջոցով վեր հանելու համար՝ ընդգրկելով բարբառային լեզվին բնորոշ բառային ավելի մեծ քանակի զուգաբանություններ: Այդ նպատակով մենք Բայազետի և նրան մերձավոր Արարատյան, Մշո, Վանի, Խոյ-Մարաղայի, Դիադինի բարբառների բառապաշարների առնչությունները դիտարկում ենք ըստ Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրում ներկայացված հասկացական-բառանվանողական 478 զուգաբանությունների, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է որևէ հասկացություն և նրա արտահայտության հնարավոր տարբերակները բարբառային հայերենում¹⁵: Նման դիտարկումը թույլ կտա վեր հանել բարբառների փոխհարաբերությունները ըստ տարբեր ոլորտների հասկացություններ ներկայացնող բառանվանումների բավականին մեծ քանակության: Համեմատվող բարբառների ամբողջական բառապաշարները ներկայացնող աշխատանքների բացակայության պայ-

¹³ Մենք չենք փորձի այս տվյալների հաշվառումով կատարել ժամանակագրական հաշվումներ՝ որոշելու բարբառների ձևավորման կամ միմյանցից առանձնացման ժամանակը, որովհետև կարծում ենք, որ ցանկացած լեզու իր ձևավորման նախնական փուլում իսկ ներկայացնում է բարբառային վիճակ և ունի բարբառային տարբերակային ձևեր, իսկ մերօրյա յուրաքանչյուր բարբառային միավոր անցել է ձևավորման մշտական ու շարունակական գործընթաց, և սովորաբար դժվար է ճշգրիտ որոշել, թե հատկապես երբ այդ միավորը ունեցավ հատկանիշների այն համախումբը, որով կարող է ընկալվել իբրև ինքնուրույն ենթահամակարգ: Բացի այդ Գ. Ջահուկյանը մատնանշել է լեզվաժամանակագրության մեթոդի տված արդյունքների պայմանականությունը, «... մանավանդ որ լեզվի գոյության ոչ մի շրջանում չի կարող լինել տարբեր հատվածների խոսվածքային բացարձակ նույնություն» (նշվ. աշխ., էջ 245):

¹⁴ Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 243:

¹⁵ Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, Ե., 1977, էջ 25-71:

մաններում մենք Բայազետի բարբառի բառապաշարի տվյալները համեմատում ենք դիտարկվող բարբառների մեկական խոսվածքի տվյալների հետ¹⁶, որոնք հավաքել են ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի աշխատակիցները ըստ ՀԲԱ ծրագրի: Բնականաբար, մեր ստացած վիճակագրական տվյալները ներկայացնում են Բայազետի բարբառի և հենց այդ խոսվածքների փոխհարաբերությունները, սակայն դրանք կարող են ընդհանուր գաղափար տալ նաև ընդհանրապես բարբառների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ: Մեր ուշադրության կենտրոնում բառանվանումների ընդհանրություններն են¹⁷, որոնց քանակով էլ որոշում ենք դիտարկվող բարբառային միավորների մերձավորության աստիճանը:

Ըստ մեր հաշվումների՝ Բայազետի բարբառի և դիտարկվող բարբառային միավորների ընդհանուր բառանվանումները 90-ն են: Դրանցից 28-ը բնիկ բառեր կամ հայերեն կազմություններ են՝ *մամբ*¹⁸, *բուր* (մատը), *դալ*, *թըռնել*, *թօռմել*, *ծանոզառթար*, *կամրկուր*, *կեսրար*, *խէր* (հայր), *ձընծաղիկ*, *մամծուն*, *մէր* (մայր), *մուխ*, *վոտ*, *սամր*, *տամդմէր*, *տէրդէր*, *տիկ*, *պուպու* (բնձ.), նաև *գէդ*, *կըպել*,

¹⁶ Հասկանալի է՝ աշխատանքի ծավալը և բուն նպատակը հնարավորություն չեն տալիս ուսումնասիրության ոլորտում ընդգրկել յուրաքանչյուր բարբառի բոլոր խոսվածքների տվյալները: Մենք ընտրել ենք տվյալ բարբառը ըստ հնարավորին հարազատորեն ներկայացնող խոսվածքներ. Վանի բարբառի տվյալները քաղել ենք Վան քաղաքի խոսվածքը ներկայացնող թիվ 7 տետրից, Մշո բարբառի տվյալները՝ Ալաշկերտի խոսվածքը ներկայացնող թիվ 203 տետրից, Դիաղինի բարբառինը՝ թիվ 8ա տետրից, Խոյ-Մարադայի բարբառինը՝ Խոյը ներկայացնող թիվ 302 տետրից: Հետևում է, որ մեր ստացած տվյալները չեն կարող համընդգրկուն, ամբողջական ու ճշգրիտ լինել (այդպիսիք ստանալ թերևս հնարավոր էլ չէ), սակայն կարող են ներկայացնել փոխհարաբերությունների ընդհանուր բնույթը, որը պարզելն էլ համարել ենք մեր խնդիրը:

¹⁷ Բառապաշարային ընդհանրությունները դիտարկելիս որպես կանոն հաշվի չենք առնում բարբառների արտաբերական յուրահատկություններով և հնչյունական օրենքներով, հնչյունափոխական իրողություններով պայմանավորված հնչյունական տարբերությունները (*տըղասկան* ~ *տըղացկան* ~ *դըղածկան*, *ջըխճոր* ~ *ճըղջոր*, *սամրանդօստիկ* ~ *սալանդօստիկ*, *իշունց* ~ *ուշունց*, *աշկալուս* ~ *աշկալիս*, *գաքաթ* ~ *կյակյաթ*, *հառիք* ~ *առիք*, հոդակապի առկայությունը կամ բացակայությունը (*քափօրգին* ~ *քափօրագին*, *քառթաթօշ* ~ *քարաթօթօշ*), միևնույն բառակազմական, քերականական իրողություններով պայմանավորված տարբերությունները (*մօղօզիգ* ~ *օցմօղօզիկ*, *հէրթիս* ~ *հէրտիգ*, *գէրէզմըներ* ~ *կէրէզմանքեր* ~ *կէրէզմանատուն*, *համշկալուսանք* ~ *աշկալուս*, *մէ փըշուր* ~ *փըշում*, *հըմէնկըն* ~ *զըմէն* ~ *ամէն*, *վոն* ~ *վով* ~ *վոր*), նաև իմաստային նրբերանգ հաղորդող հնչյունափոխական տարբերակները (*թաթման* ~ *թաթպան*, *թէրխօրօվ* ~ *թարախօրօվ*) համարել ենք բառապաշարային զուգաբանական դրսևորումներ: Առանձին դեպքերում բառապաշարային զուգաբանություն ենք համարել նաև հնչյունական օրենքներով չպայմանավորված և բարբառային խոսքի համար էական և տարբերակիչ հնչաձևները (*հիշկալ* ~ *իրիշկել*, *ցաձըր* ~ *ցաձ*, *նըշանց տալ* ~ *շանց տալ*) և այլն:

¹⁸ Այս և մյուս օրինակները բերում ենք Բայազետի բարբառով:

ձավար, ծամոն¹⁹, 21-ը գավառաբառեր՝ Բըշտել, թըխել, կակուղ, կօշկել (կոճկել), կօռծել, կօտ (պատյան, գանգ, աման), ձըվածեղ, ճըղել, մըռսել, պոչ, պըպըզել, ջառթել, շըշկըռվել, 34 - ը փոխառություններ՝ ամփսոս, Բաժնել, գերեզման, կամպուտ, նամ (խոնավ), չօբան, սիֆտանկ, քամար, զօզլըկ, շըթիլ, չարուխ, չըփխել, սուրու (թրք.), ցեց (աքքադ.), թըզբեխ, վախտ (արաբ.), կամրաս (խլդ. կամ կովկ.), կամրիճ (փոքրաս.), տըղա (ասոր.), ճըկութ (քարթվ.), 7-ը անհայտ ծագման՝ անձըրեվ, խօսալ, ծէր (ծայր), մօռթել, շամդ, տամնել, քամի:

Ճիշտ է, դիտարկվող բառաշերտում զգալի քանակություն են կազմում ընդհանուրհայերենյան բառերի տարբերակները (ամպ, բուր, լավ, հայր, մայր, տղա, մածուն, ոտք, սար, ձավար, մրսել, ամփսոս, պատ, համար, կապույտ, քիչ, մորթել և այլն), սակայն կարելի է որոշ գաղափար կազմել տվյալ տարածքում հնուց ի վեր (մինչև հայրենագրվումը) բնակված հայության ընդհանուր կենցաղի, պատկերացումների, հագուկապի, նաև բնական միջավայրի, բուսական ու կենդանական աշխարհի մասին: Օրինակ, ամպ, անձրև, կարկուտ, շաղ, քամի, ձնձաղիկ, մրսել բառերի առկայությունը թերևս կարող է վկայել տարածաշրջանի կլիմայական մոտավորապես նույն պայմանների մասին, սար, ճիւ բառերը՝ բնական միջավայրի մասին: Զբաղմունքի, դրանից բխող՝ սննդամթերքի ընդհանրություններ են վկայում չոբան, սուրու, պոչ, չբխել (բուրդը բարակ փայտով ծեծել՝ թավացնելու համար), մորթել, դալ, մածուն, շըթիլ, դդում, ձավար, ճուր, տիկ, կարաս, կոտ, կործել, վառեկ, ճկոել (հավի կուչ գալը), ձվածեղ, թխել, մուխ, նաև՝ ջարդել, ճղել, Բաժնել, դզել, համրել բառերը: Ընտանեկան հարաբերություններ են ներկայացնում հայր, մայր, տղա, սկեսրայր, տատմեր, քավոր, որբնայրի, քեռի բառերը, կրոնական ընդհանուր պատկերացումներ՝ տէրդեր, ծառզառթար, ժամ, գերեզման բառերը, հազ ու կապի, գործավող այլ պարագաների ընդհանրություններ՝ փեշ, քամար, չարուխ, կոճկել, զոզլիկ, թըզբեհ բառերը, մարմնի մասերի ընդհանուր անվանումները ներկայացնում են ոտք, բուր, մատ, ճկույթ բառերը և այլն:

Բարբառային միավորների բառապաշարային ընդհանրու-

¹⁹ Վերջին հինգ բառերը հնդեվրոպական ծագման է համարել Գ. Ջահուկյանը (տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010):

թյունները դիտարկելիս պետք է նկատի ունենալ, որ ինչպես Բայազետի, այնպես էլ մյուս բարբառները նույն հասկացությունը կարող են արտահայտել մեկից ավելի բառանվանումներով (հոմանիշներով) և այդպիսով՝ նույն հասկացությունը արտահայտող տարբեր բառերով ընդհանրություններ ունենալ տարբեր բարբառների հետ: Օրինակ, *սառույց* հասկացությունը Բայազետի բարբառում արտահայտվում է *պամդ*, *պուզ*, *սամուց* բառանվանումներով. առաջին դեպքում բարբառն ընդհանրություն ունի Դիադինի և Վանի բարբառների հետ, երկրորդ դեպքում՝ Խոյ-Մարադայի բարբառի և Ալաշկերտի խոսվածքի հետ, երրորդ դեպքում՝ Արարատյան բարբառի հետ: Բացի այդ՝ դիտարկվող հասկացությունների շրջանակում բարբառային տվյալ միավորը կարող է ունենալ միայն իրեն հատուկ բառանվանումներ, ապա՝ միայն իրեն և որևէ այլ բարբառի հատուկ բառանվանումներ, միայն իրեն և որևէ երկու այլ միավորների հատուկ բառանվանումներ, և այդպես շարունակ: Այդ առումով նախ նկատենք, որ քննվող բարբառային միավորների բառապաշարների շրջանակում վերը հիշատակված 478 հասկացությունների բառանվանական դրսևորումներում միայն Բայազետի բարբառում արձանագրված բառային միավորների քանակը հասնում է մոտ երեք տասնյակի: Դրանք հիմնականում գավառաբառեր և հայերեն կազմություններ են՝ *տուճ* (կարաս), *լամբակ* (քուղ), *քեն* (թարախ), *կոծոծ* (զարեկ), *պուշ* (շիլ) *պըշկել* (պոկել), *ամեք* (յուրաքանչյուր), *խաց ու պանիր* (փիփերթ), *խոտկեռ* (խոտի խուրձը վերցնելու գործիք), *երկումամ* (եղան), *օցմօղօզիկ* (մողես), *մէշու* (մէ փշուր), *ծրոնեծրոթիկ* (թեթևսուլիկ), *հընցըցընել* (մարել), *կամրմըրծըրեղ* (երեսը կարմրել) և այլն, նաև փոքրաթիվ փոխառյալ բառեր՝ *սէլաֆ* (հեղեղ), *վիլկ* (եղան), *բալթա* (քլունգ), *պամդարաք* (հոգեհաց):

Բայազետի բարբառին մերձավոր բարբառների ընդհանրությունները վերոհիշյալ 478 հասկացությունների բառային արտահայտություններում ունեն քանակական հետևյալ արտահայտությունը. Դիադինի բարբառի հետ՝ մոտավորապես 450 բառ, Վանի բարբառի հետ՝ մոտավորապես 360 բառ, Մշո բարբառի հետ՝ մոտավորապես 350 բառ, Արարատյան բարբառի հետ՝ մոտավորապես 330 բառ, Խոյ-Մարադայի բարբառի հետ՝ մոտավորապես 330 բառ: Այս ցուցանիշներով նկատելի է Դիադինի բարբառի առավել

մերձավորությունը Բայազետի բարբառին, ընդ որում՝ միայն Բայազետի և Դիադինի բարբառներում արձանագրված բառերը ևս քանակով ամենաշատն են՝ հինգ տասնյակից ավելի: Դրանք հիմնականում վերաբերում են զբաղմունքին, կենցաղին, սննդին ու դրանց հետ կապված իրերին՝ լաս (հնձած շերտ)²⁰, չօրոց (արոր) լեսան (հեսան), միրավ, փիդել (խոտը ձեռքով քաղել), սաբաթ (զամբյուղ)/, ջրոա (կարաս), կայծ, տաշեղ (կպչան), մարմնի մասերի անվանումներին՝ ճիվ (ազդր), կրոթըլակ (կոկորդ), պրոունգ (շուրթ), ճրտել (թարթել), ընտանեկան, միջանձնային հարաբերություններին՝ ադէ, ափէր, խօզգին (խնամախոս), հաշկալուսանք, վոխ, մաժել, գրորշտել (հրել), կենդանական աշխարհին՝ կօտկիրիրա (կրիա, մօղօզըրիկ), նաև հատկանիշ արտահայտող բառեր՝ ժօղօվկըրան (մուրացկան), պինդ (ժլատ), հավայի (զուր, ցածր, մե պուտ), դերանուններ՝ սադ (ամենքը), վոն (ով) և այլն:

Բերված օրինակները հիմնականում զավառական բառեր են, տարբեր լեզուներից կատարված փոխառություններ: Բերված ընդհանրությունները առանձին դեպքերում կարող են վկայել ոչ միայն զուտ լեզվական, այլ նաև իրողության դրսևորման ու ընկալման ընդհանրությունների մասին: Օրինակ, «մուրացկան» հասկացության դիմաց երկու բարբառներում գործածվող ժօղօվկըրան (բրբռ. նաև մուրական, ուզվոր, օզօդ, ճարընկան, փայ հրվաքող, ախկատ), որ բաղկացած է ժօղօվկ (ժողովք «աղքատի մուրալը») և արան (անել բայի ար արմատ + ան ածանց) բաղադրիչներից. ի դեպ, ներկայում այդ բառով որակվում է ծայրահեղ աղքատությունը [ժօղօվկըրան ա, կրոշ ա հավքում (Շատ աղքատ է, մնացորդ է հավաքում)]: Այսպես նաև «խնամախոս» հասկացության արտահայտումը՝ խօզգին (բրբռ. նաև ուզընգան, պատկամավոր, խընամախօս, էլշի): Բայազետի և Դիադինի բարբառներում մեր արձանագրած խօզգին // խօզգընի ձևերի առաջին բաղադրիչը, անշուշտ, խօս արմատն է, որի ս հնչյունը վերածվել է գ-ի ձայնեղից առաջ խուլի ձայնեղացման (սգ > գգ) օրինաչափ հնչյունափոխությամբ: Դեռևս հին հայերենում այս արմատով կազմված խօսել բայն ուներ նաև հարսնախոսություն անել, նշանել իմաստները, իսկ խօսնա-

²⁰ Երկու և ավելի բարբառների վերաբերող օրինակները բերում ենք ըստ հնարավորին ընդհանուր ձևերով՝ յուրաքանչյուր դեպքում չարտահայտելով բարբառային արտասանական յուրահատկությունները:

կան բառը նշանակում էր նաև *հարսնախոսության միջոցով*²¹: Կարծում ենք՝ հենց այս վերջին ձևից էլ հնչյունափոխությունների միջոցով ժամանակի ընթացքում կարող էր առաջանալ *խօզզին* բառը՝ *խօսնական* > **խօսրնկան* > **խօսրնզան* > **խօսզան* > **խօզզան* > *խօզզնի* > *խօզզին*: Այս փոփոխություններում հնարավոր է նաև բարբառներում գուգահեռաբար գործառող *ուզրնզան* ձևի համաբանական ազդեցությունը: Ընկալումների ընդհանրությունն է ներկայացնում նաև *թերխաշ* (ձվի մասին է) հասկացության արտահայտումը *թարախօրօվ* բառով (այլ բարբառներում՝ *թերխաշ*, *ծիրանի*, *կիսաէփ*, *թերախում*, *թերխօրօվ*): Պարզ է, որ *թերախորով* բառից այս ձևը առաջացել է ժողովրդական ստուգաբանությամբ իրողությունների որոշ նմանությամբ:

Բայազետի բարբառը գրեթե նույն քանակի բառանվանողական ընդհանրություններ ունի Վանի բարբառի և Ալաշկերտի խոսվածքի հետ, սակայն միայն Բայազետի և Վանի բարբառներում արձանագրված բառանվանումները ավելի շատ են (մոտ հինգ տասնյակ), քան միայն Բայազետի բարբառում և Ալաշկերտի խոսվածքում արձանագրվածները (երեք տասնյակից ավելի): Միայն Բայազետի և Վանի բարբառներում դիտված ընդհանուր բառանվանումներում դարձյալ հիմնական քանակությունը կազմում են զբաղմունքին, կենցաղին վերաբերող բառերը՝ *տարթ*, *փրթիր* (աթար), *բրո* (ոչխարի հոտ), *ճենջ* (ճարպ), *խանգուոց անել*, *քառկապ անել* (թելը հանգուցել), *կակըղնալ* (կակղել), կան նաև հատկանիշների՝ *բէտ* (մեծ), *գուլ* (ոչ սուր), *բօզ* (շեկ), *լանգ / լրնգօ* (կաղ), *ձեռը խուփ* (ժլատ), միջանձնային հարաբերությունների՝ *շիրիք* (հասանելիքը կիսելու հավակնող անձ), *խաթրին դիբել* (կոպտել), *գիրկն առնել* (գրկել), անձին վերաբերող իրողությունների՝ *գրոտտել* (վերքերով պատվել), *սիոտ թափել* (փսխել), *լուլու անել* (միզել), *ջրնոտել / ջրնջրնոտել* (բարկանալ) բառանվանումներ և այլն:

Միայն Բայազետի բարբառի և Ալաշկերտի խոսվածքի բառանվանողական ընդհանրությունները հիմնականում վերաբերում են զբաղմունքին՝ *կօրի* (առու), *մօծիլ* (կայծ), *ճավ* (ճակնդեղի տերև), *ծոր* (հնձած խոտի շերտ), *բրրուսօկ/բօրսօք* (հեսան), *քավգիր* (փլավքամիչ) և մարմնի մասերի անվանումներին՝ *ճանգ*, *փաշա* (ազդր), *թիկունք*, *մըռուր*, կան նաև դերանուններ՝ *վոր* (ով), *դաս*

²¹ Տե՛ս ՆՀԲ, հ. 1, 1836, էջ 997:

(այստեղ), *դատ* (այդտեղ): Հետաքրքրական է, որ այս դեպքում արևելյան լեզուներից կատարված ընդհանուր փոխառություններին՝ *քավգիր*, *փաշա*, *գոռ* (գերեզման), *գաբուն* (նիհար) զուգահեռ առկա են նաև ռուսերենից կատարված փոխառություններ՝ *ուբոնի* (արտաքնոց), *բրուսոկ/բոսոք*, որոնք թերևս կարող են փոխառված լինել նոր հայրենիքում²²:

Գրեթե հավասար քանակի բառանվանողական ընդհանրություններ Բայազետի բարբառն ունի միայն Խոյ-Մարաղայի և միայն Արարատյան բարբառների հետ (երեք տասնյակից պակաս): Խոյ-Մարաղայի բարբառի հետ ունեցած ընդհանրությունները վերաբերում են զբաղմունքին, կենցաղին՝ *քիլաշ/քուլաշ* (ծղոտ), *սըլա* (զամբյուղ), *վեսկի* (արոր), *բաղյա* (կովկիթ), *կուլոծ* (կովի), *աղանձ անել*, *ատամխատիկ* (ատամհատիկ), մարդու մարմնի անվանումներին՝ *ակոա* (սեղանատամ), *ճրպճրպցնել*, *տաքոց – դոդոց* (տենդ), *կըսկըվել* (կծկվել՝ ցրտից մատների կուչ գալը), բնության իրողություններին՝ *շրխկըռտան անձըրեվ* (հեղեղ), *մաղրաբ/մըղըրբ* (իրիկնապահ) և այլն: Միայն Արարատյան բարբառի հետ ընդհանուր բառանվանումները վերաբերում են շինությանը, տնային իրերին՝ *պաղըրհան* (պահարան պատի մեջ), *կըտուր*, *գըլդօրան* (կտուրի հողն ամրացնելու զլանաձև քար), *տեղէր* (անկողին/), անվանում են հատկանիշներ՝ *նըխշուն*, *նըվազ*, *շըլղիկ*, տարբեր իրողություններ՝ *տուտ* (ծայր), *գըլխավոր* (ամուսին), *հանքցընել* (մարել), *քըցել*, *լըկըստըվել* (երես առնել) և այլն: Ընդհանուր առմամբ, նկատելի է, որ եթե արևմտյան և Խոյ-Մարաղայի բարբառային միավորների հետ դիտարկվող ընդհանրություններում որոշակի խմբեր են կազմում զբաղմունքին, կենցաղին, ընտանիքին, մարմնին վերաբերող բառանվանումները, ապա Արարատյան բարբառի հետ ընդհանրություններում ուրվագծվում է շինության ու տնային իրերի անվանումների խումբ: Այս փաստը, հնարավոր է, կարող է վկայել, որ Բայազետի բարբառի առնչությունները մյուս բարբառների հետ ավելի սերտ ու հնից եկող են, քան Արարատյան բարբառի հետ:

Բայազետի բարբառում և միայն շրջակա երկու բարբառային միավորներում արձանագրված բառանվանումները, ըստ մեր հաշվարկների, ունեն քանակական հետևյալ արտահայտությունը. Բա-

²² Երկու բարբառներում էլ շատ մեծ քանակություն են կազմում բնականաբար արդեն Արևելյան Հայաստանում ռուսերենից արված փոխառությունները:

յագետի, Դիադինի բարբառներ և Ալաշկերտի խոսվածք՝ մոտ չորսուկես տասնյակ, Բայազետի, Դիադինի և Վանի բարբառներ՝ երեք տասնյակից ավելի, Բայազետի, Արարատյան և Խոյ-Մարադայի բարբառներ՝ երկու տասնյակից ավելի, Բայազետի, Արարատյան և Դիադինի բարբառներ՝ մոտ երկու տասնյակ: Բայազետի բարբառի ընդգրկմամբ բարբառախոս երեք տարածքների մնացած զուգորդումներից յուրաքանչյուրում (Բ.- Ալ.- Վ., Բ. - Դ.- Խ., Բ.-Ա.-Ալ., Բ.-Վ.-Ար., Բ.-Ալ.-Խ., • Բ.-Վ.-Խ.) արձանագրված բառանվանողական ընդհանրությունները կազմում են մոտավորապես մեկ տասնյակ միավոր:

Միայն Բայազետի, Դիադինի բարբառներում և Ալաշկերտի խոսվածքում արձանագրված բառանվանումներում առանձնանում են կենցաղին, առօրյային ու զբաղմունքին՝ *շեմ*, *ժեխ* (աղբ), *փոշի* (մոխիր), *կողոպ*, *շըխպիկ* (շեղբ), *փոկեմաղ* (մեծ անցքերով մաղ), *պատալուր* (ջրադացքարի շրջակայքում նստած ալյուրի փոշի), *պառզոն* (մածունի տոպրակ), *օղուն* (ջրադացի արկղ) *ջուլ* (անկողին), *ջըխճոր* (պարանով կապած օրորոց), *մալ* (անասուն) *պեծ*, *պեծիկ* (մսի վրայի մանր որդեր), ընտանեկան հարաբերություններին՝ *տըղացկան* (ծննդկան), *ճիժ* (երեխա), *աղե* (մայրիկ), *մեկուճար* (մինուճար), բուսական աշխարհին՝ *կուտ* (կորիզ), *շաֆթալու* (դեղձ), *յեղըռճիկ* (եղինջ) վերաբերող բառախմբեր, նաև հատկանիշի անուններ՝ *գեշ* (վատ), *մըռու* (կծու), *խախանդ* (մարմանդ) և այլն:

Միայն Բայազետի, Դիադինի և Վանի բարբառներում ևս առանձնանում են բառապաշարի գործուն շերտին վերաբերող բառախմբեր, ինչպես կենցաղ, զբաղմունք նշող բառեր՝ *կալեմաղ* (մեծ անցքերով մաղ), *փլավքամիկ* (փլավքամիչ), *շուղ* (շյուղ), *բովել*, *լխճորել* (ճզմել), *գըլորել*, *փակել*, *ցփնել* (ցրել), *փչել* (նվագել), *ֆռալ* (զբոսնել), անձին վերաբերող բառեր՝ *հունթ* (անութ), *կըլավ* (գեր), *արկոտ* (պեպենոտ) *մըտկափոխ* (հղի), *թառթել* (թարթել), *ճըլոթ* (ապտակ), *գանել* (հարվածել), սպասարկու բառեր՝ *գախ* (ժամանակ), *դան* (անգամ), *չուր* (մինչև), *կուշտ* (մոտ) և այլն:

Միայն Բայազետի, Արարատյան և Խոյ-Մարադայի բարբառներում առկա բառերում դիտարկելի են բառաշերտի առանձին խմբեր ներկայացնող սակավաթիվ բառեր՝ *ցախ*, *պոպոկ*, *սիրի-սիրի*, *աղինջ* (բուսական աշխարհ), *տեղաշոր*, *ճոճ*, *թաթման*,

ոտաշոր (կենցաղ, հագուստ), *պաչել*, *զժվել*, *թամախքար*, *չոփուտ* (միջանձնային կապեր, անձ) և այլն:

Բերված փաստերը թույլ են տալիս եզրակացնել, որ Բայազետի բարբառը բառապաշարի առումով ավելի սերտ կապեր ունի արևմտյան կամ *կը* ճյուղի Դիադինի, Վանի, Մշո բարբառների հետ, որ արտահայտվում է գործածական բառաշերտի ավելի մեծ ընդհանրությամբ, հիմնականում հայերենի արևմտյան տարբերակներին բնորոշ բառային միավորների զգալի քանակությամբ՝ փոշի (մոխիր), *կուտ* (կորիզ), *պարզոն* (մածունի տոպրակ), *ջուլ* (անկողին), *տղացկան* (ծննդկան), *ճիժ* (երեխա), *ադե* (մայրիկ), և այլն: Մինչդեռ միայն արևելյան բարբառների հետ արձանագրված բառապաշարային սակավաթիվ ընդհանրությունները ոչ միայն հիմնականում կենցաղին, զբաղմունքին չեն վերաբերում, այլ նաև Բայազետի բարբառում ունեն իրենց արևելահայ բարբառներին ոչ հատուկ հոմանիշները, որոնք սովորաբար ավելի գործածական են. հմմտ. *ցախ* ~ *փեդ*, *պօպօք* ~ *զուզ*, *մդինջ* ~ *յեղրոճիկ*, *հարևան* ~ *դ՛ըրկեց*, *զըժվել* ~ *ծըռել* և այլն:

Բայազետի և մերձավոր բարբառների բառապաշարային տարբերությունների և ընդհանրությունների տվյալների համադրումը ցույց է տալիս, որ երկու դեպքում էլ Դիադինի բարբառից հետո բարբառիս ավելի մերձավոր է Վանի բարբառը: Եթե Բայազետի բարբառից տարբերությունների քանակի աճմամբ այնուհետև հաջորդում են Խոյ-Մարաղայի, Մուշի և Արարատյան բարբառները, ապա ընդհանրությունների քանակի նվազմամբ հաջորդում են Մշո, Խոյ-Մարաղայի և Արարատյան բարբառները:

Բայազետի և շրջակա բարբառների բառապաշարային առընչությունների դիտարկումը, այսպիսով, երևան է հանում հակասություն եղած իրողությունների և Բայազետի բարբառը բարբառների արևելյան խմբակցության Արարատյան կամ հյուսիսարևելյան բարբառախմբում ընդգրկելու փաստի միջև²³:

²³ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 135:

Համառոտագրություններ

Ա. – Արարատյան բարբառ: Ալ. – Ալաշկերտի խոսվածք: Բ. – Բայազետի բարբառ: Դ. – Դիադինի բարբառ: Խ. – Խոյ-Մարադայի բարբառ: Ս. – Սջո բարբառ: Վ. – Վանի բարբառ: ՀԲԱ- Հայերենի բարբառագիտական ատլաս: ՆՀԲ - «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» (Վենետիկ, 1836-1837):

В Л. Катвалян. Основные лексические различия и общность Баязетского и историко-географически близких диалектов. Рассмотрение лексических связей диалектов обнаруживает противоречие между существующими явлениями и фактом включения Баязетского диалекта в Араратскую группу восточной группировки диалектов. Фактически, по отношению лексики Баязетский диалект ближе к западным, чем восточным диалектам.

V. L.Katvalyn. The Basic Lexical Differences and Similarities of Bayazet and Geografically Realted Dialects. The review of lexical relations of dialects reveals contradictions between existing facts and the fact of including the Bayazet dialect in Ararat dialect-group of Eastern group. In fact, in respect of vocabulary the Bayazet dialect is much closer to the Western dialects than Eastern.